

"התותח הארמני של מכבי יפו", בן המיעוטים הראשון

ששיחק בנבחרת ישראל בכדורגל

ברוך פורמן

היסטוריון עצמאי

...אורותיו של קראבט, החנוני דולקים.

אזרח ארמני זה לא מחל

לטובחי אביו בהרי קורדיסטן,

אבל הוא אוהבך

כי אף בליבך אין כפרה

לאלה אשר הכתימו את מצח עמך

בכתם השחור הזה...

חיכמת, 1955, עמ' 156

תקציר

בשנות החמישים ואף אחר כך היה הכדורגל בישראל פוליטי בעיקרו. גם נבחרת ישראל בכדורגל ייצגה רק את הסקטור היהודי-ציוני בארץ. בן המיעוטים הראשון שהצליח לנפץ את "תקרת הזכוכית" של מצב זה היה חלוצה הארמני-נוצרי של קבוצת מכבי יפו, בוחוס ג'וג'וסיאן. בוחוס, פליט השואה הארמנית, שהוברח עם בני משפחתו על ידי לוחמי הפלמ"ח, אנשי המוסד לעלייה ב' בשנת 1946, בדרך היבשה מדמשק לישראל, זכה לייצג בראשונה בשנת 1957 את נבחרת ישראל במשחקה מול צרפת ואף כבש במשחק זה שני שערים. מאמר זה מבקש לתאר בפעם הראשונה את סיפורה המיוחד של משפחת ג'וג'וסיאן, ניצולת הטבח הארמני, את מסעה מארמניה לארץ ישראל ואת פעילותו ארוכת השנים של בוחוס בתחום הספורט. תידון בו השאלה כיצד הצליח בן מיעוטים להשתלב בנבחרת ישראל בכדורגל של שנות ה-50.

תאריכים: בוחוס ג'וג'וסיאן, השואה הארמנית, מכבי יפו

כדורגל ומיעוטים לאומיים - מבוא

העיסוק בנושא זה מחייב אותנו לדיון מקדים בשלושה נושאים השלובים זה בזה: לאומיות, מיעוט והקשר בין הכדורגל למיעוטים (להרחבת הדיון ראו בן-פורת, 2003).

כדורגל ולאומיות כרוכים זה בזה החל מהמחצית השנייה של המאה ה-19 (בן-פורת, 2019). גם בימינו, בעידן הולך ומתרחב של גלובליזציה, הלאום עדין ממשיך להוות את היחידה הבסיסית בסדר העולמי. נקודה נוספת שיש לתת את הדעת עליה היא העובדה שמדינה כישות קולקטיבית זקוקה לכך שהפרטים והקטגוריות בה יזדהו עימה. בהזדהות ובאופן גיבושה ניתן לסמן שלושה רכיבים המהווים לה בסיס (ולו המינימלי): (א) תחושת הזדהות בין-דורית; (ב) זיכרונות משותפים, כגון: אירועים היסטוריים שהיו לנקודת מפנה בחיי הקולקטיב; (ג) תחושת ייעוד משותפת וחוויות של התנסות משותפת של היחידים (בן-פורת, 2019). משחק הכדורגל הפך לאחד המייצגים החשובים ביותר של הזדהות הלאומית: מדי השחקנים, דגלי המדינה, ההמנון וכו'. דוגמה לכך היא משחק הכדורגל בין נבחרתה של ברית המועצות לישראל שהתקיים ב-31 ביולי 1956 ברמת-גן ("רוסיה ניצחה את ישראל", 1956).

כפי שכבר ציינתי, הזיקה בין כדורגל ולאומיות מחייבת עיון במושג נוסף והוא מיעוט. אחת התופעות המאפיינות את הכדורגל העולמי היא השתלבותם של קבוצות ושחקנים המייצגים מיעוטים בכדורגל. הוויכוח בין החוקרים, שטרם הוכרע, נסב סביב השאלה אם העיסוק הזה תורם להשתלבותם של אותם מיעוטים בחברה או שהוא משיג בדיוק את התוצאה ההפוכה (בן-פורת, 2003). העניין בשילובם של מיעוטים בספורט הלך וצבר תאוצה בדור האחרון, ולמעשה החל מפילתו של "מסך הברזל" (מארש ופרולונג, 2005).

גם לגבי המושג מיעוט קיימות מחלוקות בין חוקרים, למשל: לואיס וירט (Louis Wirth) הגדיר קבוצת מיעוט כך: "קבוצה של אנשים שבגלל מאפייניה הפיזיים או התרבותיים, נבדלים מהאחרים בחברה שבה הם חיים ולכן מקבלים יחס לא שוויוני, כתוצאה מכך הם רואים את עצמם כנושאי האפליה בקולקטיב, הם עשויים להשתמש במעמדם כבסיס לזהות קבוצתית או סולידריות" (p. 348, Wirth, 1945). דוגמאות לכך בספורט ניתן למצוא למשל בקבוצת "סלטיק" גלזגו המייצגת את המיעוט האירי-קתולי של העיר (Bradley, 1998; Murray, 1984) "אתלטיקו בילבאו" הספרדית שמייצגת את המיעוט הבסקי בספרד, וברצלונה שמייצגת את הקטלנים בספרד (נילי, 2008).

גו פייגין (Feagin, 2011) קבע כי לקבוצת מיעוט חמישה מאפיינים: הראשון, סבל מאפליה; השני, תכונות פיזיות או תרבותיות המבדילות בינה לבין החברה השלטת; השלישי, תחושה משותפת של זהות קולקטיבית ונטל משותף; הרביעי, כללים משותפים הקובעים מי שייך לקבוצה ומי הוא זה שקובע את המיעוט; והחמישי, נטייה להינשא בתוך הקבוצה. מטבע הדברים במדינת ישראל, כאשר עוסקים במכלול ההיבטים הקשורים להשתלבותם של מיעוטים בספורט בכלל ובענף הכדורגל בפרט, בעיקר מתכוונים לערבים החיים במדינה. הניסיונות הראשונים לשלבם החלו למעשה כבר בשנות השישים של המאה ה-20. קדמה לכך הקמתה של המחלקה הערבית של ההסתדרות בשנות החמישים של מאה זו. מנהיגי ההסתדרות

ראו חשיבות רבה בהקמתה של המחלקה וייעדו לה תפקיד רב חשיבות מבחינתם: הגברת כוחן הפוליטי של מפלגות הפועלים על ידי אותם צעירים באמצעות הפעילות הספורטיבית (פורמן, תשע"ב). בשנת 1959 התקבלה ההחלטה לפתוח את שערי ההסתדרות בפני כל האזרחים הערביים. בכך הושגו למעשה שתי מטרות: האחת, גיבוש מוקד הזדהות למיעוט הערבי בישראל והאחרת, הכרה בממסד ושיתוף פעולה עימו.

הדוגמה הבולטת למטרה הראשונה הייתה הקמתה של קבוצת הפועל בני נצרת בשנת 1960. ב-7 במרס 1964 הייתה הקבוצה מעורבת בתקרית אלימה בתום משחקה מול קבוצת מגדל העמק. אין ספק כי בתקרית זו היו מעורבים מרכיבים לאומניים (בינדר, 1964; הראובני, 1964; סופר דבר, 1964; קליין, 1964; שורק, 2002). חודשיים לאחר מכן חגגו אנשי נצרת את עלייתה של קבוצתם לליגה א'. היה זה ב-23 במאי (זמיר, 1964).

התהליך שהחל נמשך עם השתלבותם של שחקני כדורגל ערבים בקבוצות הליגה הלאומית. השניים הראשונים היו חסן בוסתוני ובלוס בולוס, שהחלו לשחק בשנת 1963 במדי הקבוצה הראשונה של מכבי חיפה והפועל חיפה, ועלי עותמן, שגדל בבית צפאפה, היישוב שהיה מחולק לשניים עד מלחמת ששת הימים בין ירדן לישראל. עותמן השתלב בהרכבה של הפועל ירושלים החל בשנת 1971.¹ הוא התפרסם בזכות משחקו הנוקשה והבלתי מתפשר, ובכך שימש השראה לצעירים ערבים רבים אחרים. מתקופה זו ואילך לא התקשו יותר צעירים ערבים להשתלב גם בין שחקני הנבחרת הלאומית. הראשון היה ריפעת (גימי) טורק, שחקן הפועל תל-אביב, שהופיע במדי נבחרת ישראל לראשונה במשחק התיקו 1:1 מול נבחרתה של צרפת באולימפיאדת מונטריאול ב-24 ביולי 1976 ("השחקן הישראלי המצטיין נגד צרפת פורץ לשער", 1976).

משנת 1976 עד ימינו לא הופיעו יותר משני שחקנים בני מיעוטים בנבחרת. בנובמבר 2010 פתחו חמישה שחקנים בני מיעוטים בהרכבה של הנבחרת הצעירה מול בלארוס (בן פורת, 2019). במוקדמות אליפות אירופה שהחלו בחודש מרס 2019, שיחקו בנבחרת ישראל חמישה ולעיתים גם שישה שחקנים מוסלמים. אחד מהם היה ביברס נאתכו, צירקסי מוסלמי מכפר קמא, שהיה הקפטן הראשון הלא יהודי של הנבחרת.

במשחק הנבחרת מול אוסטריה שהתקיים ב-24 במרס 2019 ובו ניצחה הנבחרת את אוסטריה בתוצאה 4:2, שולבו ארבעה שחקנים ערבים: לואי טאהא, ביברס נאתכו, בירס כיאל ומונס דאבור. אוריאל דגני שולב בהרכב הנבחרת במקום טאלב טואטחה, שחקן מוסלמי נוסף שלא שיחק בשל פציעה. מונס דאבור שכבש את השער הרביעי לזכות הנבחרת, מיהר לחגוג אותו תוך שהוא כורע על ברכיו ונושא תפילה לשמיים כמנהג המוסלמים. המעשים הללו ואחרים, כגון: הנכונות או אי-הנכונות לשיר את ההמנון הלאומי לפני פתיחת המשחק, היוו פתח לעימותים שונים בעד או נגד שילובם של שחקנים מוסלמים בנבחרת הלאומית (להב וגוזיק, 2020).

¹ אני מודה למר ירון משעל על המידע.

תשע-עשרה שנה לפני הופעתו של טורק במדי הנבחרת הלאומית של ישראל הופיע בה בן מיעוטים אחר, בוחוס ג'יג'וסיאן, פליט השואה הארמנית, שחקנה של קבוצת מכבי יפו.

הטורקים והארמנים - היסטוריה של שנאה

ההיסטוריה של העם הארמני היא היסטוריה של מאבק מתמשך לשימור עצמי, להישרדות ולקיום זהות ותרבות ארמנית מוגדרות. בשנת 310 לספירה הפכה הנצרות לדת הרשמית של ארמניה. קבלת הנצרות ופיתוח אלפבית ארמני אפשרו לארמנים לעצב תרבות נפרדת. תרבות זו אפשרה להם לזהות את עצמם כקבוצה אתנית-דתית נבדלת ולמנוע את התבוללותם בקרב המעצמות והאוכלוסיות השלמות.

החל מהמחצית השנייה של המאה ה-19 התפתחה איבה בין הארמנים הנוצרים לבין הטורקים והכורדים המוסלמים, לאחר דורות רבים שבהם חיו אלה בצד אלה בשלום. הארמנים הותקפו תכופות בידי שכניהם המוסלמים. לאחר מלחמת קרים בין רוסיה לטורקיה (1885-1886) דרשו המעצמות האירופאיות מהסולטן לשפר את מצבם של התושבים הנוצרים ובכלל זה הארמנים. דרישה זו הופיעה שוב גם בהסכמי השלום שנחתמו בשנים לאחר מכן (אורון, 1995; מורגנטאו, 2018). במרס 1878 חתמו רוסיה וטורקיה על הסכם שלום, חוזה סן-סטפנו (Stefan). סעיף 16 בהסכם הבטיח את הגנת הארמנים (Holland, 1885). גם בקונגרס ברלין שהתכנס שלושה חודשים לאחר מכן שולב סעיף שנועד להבטיח את החיים ואת הרכוש בפרובינציות הארמניות של טורקיה (סעיף 61) (Holland, 1885). בפועל לא נעשה דבר בכיוון זה. הבעיה הארמנית נידונה גם בחוזה סוור (Sever) באוגוסט 1920², בהסכם השלום בין רוסיה לטורקיה ב-1921 ובהסכם אנקרה בין טורקיה לצרפת באוקטובר 1921 (אורון, 2007). הארמנים הקימו גם שני ארגונים פוליטיים הונציאק (פעמון) ודשנאק (אגודה). באוגוסט 1896 ניסו מהפכנים ארמנים להתנקש בחייו של הסולטן, הניסיון נכשל אולם בעקבותיו נטבחו אלפי ארמנים (Balakian, 2003).

ביולי 1908 ביצעו "הטורקים הצעירים" הפיכה צבאית ותפסו את השלטון בטורקיה (מורגנטאו, 2018). על אף שבתחילת שלטונם העניקו "הטורקים הצעירים" זכויות מסוימות לארמנים, חלה הרעה במצבם של הארמנים בתקופת מלחמת העולם הראשונה, משום שהם הואשמו בסיוע לרוסיה אויבתה של טורקיה. בלילה שבין ה-23-24 באפריל 1915 פרצה משטרת קושטא אל בתי המשפחות הארמניות הנכבדות של העיר. מאתיים שלושים וחמישה מנהיגים ארמנים, פוליטיקאים, סופרים, מחנכים ועורכי דין גורשו או נעצרו. חיסול המנהיגים אפשר לטורקים להחליש את כוח התנגדות של הקהילה הארמנית ולהותירה ללא הנהגה (Gust, 2014). עד היום מייצג ה-24 באפריל בעיני הארמנים את תחילתה של השואה הארמנית.

² ראו, למשל חלק 6 בהסכם, סעיף 88 "טורקיה מכירה בארמניה כמדינה עצמאית וחופשית" Treaty of Peace Between The Allied and Associated Powers and Turkey Signed at Sevres 10.8.1920.

בתחילת יוני 1915 הוציאה הממשלה הטורקית הוראה שאושרה על ידי הפרלמנט על גירוש של האוכלוסייה הלא טורקית היושבת לצד קווי ההספקה של הצבא הטורקי, שנמצאו למעשה בכל מקום (אורון, 2015). המגורשים רוכזו בשיירות שהחלו במסע צעדה דרומה לכיוון המדבר הסורי. בשלב הראשון מייד עם היציאה מן הכפרים או הערים, הופרדו הגברים מעל גיל 15, נלקחו למקום מרוחק ושם נרצחו (אורון, 1995). בעדות ראייה מחודש יוני 1915 על שיירת מגורשים ארמנית, אנו למדים שמיד בתחילת המסע הוצאו 200 גברים מהשיירה ונרצחו. לאחר מספר שעות הופרדו שאר הגברים, 2,115, סך הכול, והובלו לעמק סמוך בעוד שהנשים והילדים המשיכו בדרכם. הגברים שהופרדו נקשרו, כל חפציהם האישיים נלקחו מהם ולאחר מכן כרתו הטורקים והכורדים את ראשיהם בסכינים ובגרזינים, וגופותיהם הושלכו לתהום (Balkian, 2003).

נשים, ילדים וזקנים כמעט ולא שרדו את תנאי המסע הקשים. בנוסף הם היו נתונים מדי פעם להתקפות של המשטרה, של "הארגון המיוחד" ושל האוכלוסייה המקומית, בעיקר הכורדים (מורגנטאו, 2018). אימהות נאלצו להשאיר את ילדיהן הגוססים בצידי הדרכים. לעיתים התאבדו משפחות שלמות (מורגנטאו, 2018). הכיוון המיועד של המסע היה אזור העיר חאלב או אלפו שבצפון סוריה, משם הועברו הניצולים המועטים מהמסע לאזורים המדבריים של עירק וסוריה. באזור המדברי דיר אל זור הצליחו מעטים מאוד לשרוד ולהישאר בחיים. קונסול ארצות הברית בחאלב דיווח לשר החוץ האמריקני ב-16 באוקטובר 1915 שמתוך שיירה שמנתה 18,000 מגורשים הגיעו לחאלב לאחר 70 ימי מסע 150 נשים וילדים. בחלק מהמקומות שבהם ישבו הארמנים, הם החליטו שלא ללכת כצאן לטבח, אלא להתנגד בכוח הזרוע למי שביקש להשמדם. הפרשה הידועה ביותר היא עמידת הגבורה שלהם נגד הטורקים במוסה דאג (Mush Dag), הר בקצה הדרומי של רכס הרי אמנוס בדרום טורקיה. בשנת 1915 הוציאו השלטונות הטורקיים "צווי פינוי" לתושביהם של שישה כפרים ארמניים שישבו באזור ההר, כ-5,500 אנשים. מהם היו 1,556 גברים מעל גיל 14. לרשותם עמדו כמה מאות רובים, חלקם ישנים ומוסלקים באדמה. מגיני ההר ניהלו מאבק הרואי מול התקפות חוזרות ונשנות של חיילי הצבא הטורקי שעלו עליהם בהכשרתם, במספרם ובכלי הנשק שעמדו לרשותם. הנצורים החזיקו מעמד במשך 53 יום מ-21 ביולי 1915 עד 12 בספטמבר של אותה שנה, ואז הם חולצו על ידי ספינות חיל הים הצרפתי שחשו לעזרתם. אירועי מוסה דאג הפכו לסמל העם הארמני לעצמאות ולהכרה. עבור הארמנים אירועים אלה מסמלים מלחמה של מעטים מול רבים, נכונות להילחם עד תום ולא להיכנע גם מול כוחות עדיפים, וכן את ההצלחה בסופו של דבר (אורון, 2007; ורפל, 1979; Erickson, 2005). עיקר השמדתם של הארמנים התרחשה בחודשים אפריל עד נובמבר 1915. על פי הערכות הושמדו באותם חודשים בין 600 ל-800 אלף ארמנים. הערכות לגבי כלל מספר הקורבנות הארמנים הן של שני מיליון איש.

משפחת ג'וג'וסיאן ניצולי הטבח בארמנים

משפחתו של בוחוס התגוררה דורות רבים עד לשנת 1915 בעיר מאראש (Marash) השוכנת בדרומה של טורקיה, במורדות הדרומיים של הרי הטאורוס בסמוך לגבול עם סוריה. סבו של בוחוס נרצח בשנת 1915 בשעה שעיבד את הפרדס

שהיה שייך למשפחתו. מיד אחרי הרצח הגיעה לביתם שכנה טורקיה והזהירה את סבתו של בוחוס מפני מה שעתיד לקרות לה ולמשפחתה, אם יישארו במאראש. בני המשפחה לקחו את מעט המיטלטלין שיכלו לשאת עימם על גבו של חמור וברחו לדיר א זור (Deir zor), עיר בחלקה הצפון מזרחי של סוריה, על גדות נהר הפרת, במרחק של כ-450 ק"מ מדמשק. אביו של בוחוס אגוב היה אז בן חמש בלבד. משם נדדה משפחתו של בוחוס דרומה עד שהגיעה בסופו של דבר לדמשק והתיישבה ברובע הנוצרי של העיר העתיקה של דמשק (הקאמפ), סמוך לבית החולים הצרפתי. על ביטחון חומות הרובע הופקדו חיילים סנגלים ששירתו בצבא הצרפתי.

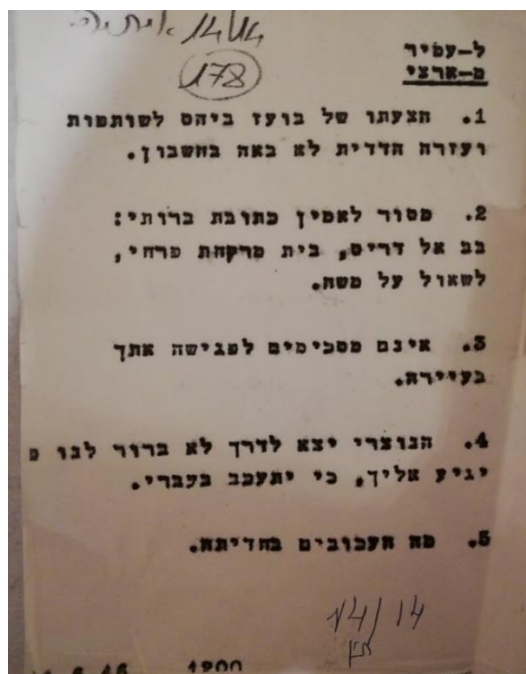
אגוב, אביו של בוחוס, עבד מחוץ לרובע אצל סנדלר סורי. את אשתו טקוואי (מלכה) הוא הכיר בשידוך. היא הייתה בת דודתו ולמדה בבית הספר ליתומים ארמנים "קספריאן" בקפריסין. באותה תקופה התירה הכנסייה הארמנית נישואין בין קרובים על מנת לעודד את הריבוי הטבעי אחרי הטבח שנעשה בהם. למשפחת ג'וג'וסיאן נולדו שבעה ילדים, ארבע בנות ושלושה בנים. גם אשתו של בוחוס, אסטריג, הגיעה ממשפחה שרק מעטים ממנה שרדו. אימה ניצלה בדרך נס כשהייתה תינוקת דקות לפני שהטורקים שרפו את כל אלה שהיו איתה בשיירה.

אביו של בוחוס שאף שבנו ילך בדרכו, ילמד סנדלרות ויצטרף אליו לחנות בשוק אל חמידיה. הוא ייצר סוג של נעלי איכות, נעלי בית שהיו יכולות להפוך לנעליים רגילות. אלא שבוחוס לא התעניין בייצור נעלי איכות, את ליבו משך יותר העיסוק במשחק הכדורגל. בביתה של משפחת ג'וג'וסיאן היו שתי דלתות, דלת אחת הובילה לכיוון דמשק והשנייה פנתה אל שני מגרשי כדורגל. בוחוס השתמש בדרך כלל רק בדלת הזו. הוא היה מבלה שם את מרבית זמנו, תחילה במשחקים נגד קבוצות ילדים מבתי הספר ואחר כך מול מבוגרים. ברובע הארמני הייתה גם קבוצת כדורגל של מבוגרים. באותה תקופה עבד בוחוס בבית מלאכה שייצר פגיונים מנחושת, הבעלים של בית המלאכה שיחק גם כחלוץ מרכזי בקבוצה הארמנית. הוא הבחין בכישרונו של בוחוס ועודד אותו להמשיך ולשחק כדורגל על אף העובדה שאביו של בוחוס לא ראה זאת בעין יפה. עידוד נוסף קיבל בוחוס הקטן מראש הקבוצה שהיה ארמני ושירת כשוטר במשטרה הסורית. בוחוס נהג להתאמן עם השחקנים שהיו גדולים ממנו ואף התלווה אליהם למשחקים השונים, בין השאר מול קבוצות ערביות ואנגליות. גם ראש הקבוצה זיהה את הכישרון שהיה טמון בצעיר שהתאמן לצידו ועודד אותו להמשיך ולשחק כדורגל.

הבריחה לארץ ישראל

עם סיומה של מלחמת העולם השנייה נקלעה סוריה למערבולת של מאבקים שבהם היו מעורבים הבריטים, הצרפתים והלאומנים הסורים שביקשו עצמאות למדינתם. ב-17 באפריל 1946 פינו הצרפתים את צבאותיהם מסוריה, ובכך אפשרו למעשה לגורמים הלאומניים הסוריים ליטול לידיהם את רסן השלטון. בפני הארמנים שישבו בסוריה ניצבה האפשרות להגר לארמניה, שמאז שנת 1936 הפכה לרפובליקה נפרדת בתוך ברית המועצות. ואכן בתום מלחמת העולם השנייה עברו יותר ממאה אלף ארמנים ממצרים ומסוריה לארמניה. אביו של בוחוס ארז את כל מטלטלי הבית ורצה להגר עם משפחתו לארמניה. תוכנית זו לא יצאה אל הפועל ובמקומה נסע האב ליפו לתקופה של כחצי שנה.

הנסיעה של משפחת ג'וג'וסיאן לארץ ישראל התקיימה בהשפעתו של סוחר בדים תל-אביבי בשם חיים, שהגיע מדי פעם לדמשק לצורכי "מסחר" והתארח בביתה. בוחוס זוכר היטב עד היום כיצד אביו וחיים היו מסתגרים שעות ארוכות באחד החדרים בבית ומשוחחים ביניהם בטורקית. "ישנם דברים שהשתיקה יפה להם, אך ניתן לשער כי אותו סוחר בדים חיים שהגיע לדמשק מדי פעם היה איש המחלקה הערבית של הפלמ"ח, או המוסד לעליה ב'", כך מספר בוחוס. וזאת משום שחיים היה זה ששכנע את אביו לשנות את כיוון נסיעתו מארמניה לארץ ישראל, הוא היה זה שהבטיח כי ידאג לכל מחסורה של המשפחה כשיגיעו לארץ, והוא היה זה שהעלה אותם ארצה בדרך היבשה דרך מעבר ראש הנקרה. חיים הוביל את בוחוס, אביו ואחיו אבדיס מדמשק למארג' עיון. בלילה נחו אצל קרובי משפחה ובבוקר ראה בוחוס את חיים נותן מטבעות זהב לחיילים ששמרו במעבר ראש הנקרה ואלה אפשרו את כניסתם לארץ. כפי שצינתי, העובדות מצביעות על כך שחיים היה איש המחלקה הערבית של הפלמ"ח, או מהמוסד לעליה ב' וכי אביו של בוחוס היה אחד מאנשי הקשר שלו. עובדה זו מסבירה את המאמץ ואת הסיכון שחיים נטל על עצמו בהולכת האב ושני בניו מדמשק לארץ ישראל. חיזוק לעובדה זו ניתן למצוא במסמך מיוני 1946, הממוען לעמיר מארצי. ארצי היה שם הקוד שניתן למוסד לעליה ב', עמיר היה שם הקוד שניתן ליהושע בהר"ב רבינוביץ, מי שהיה אחד מהפעילים המרכזיים במוסד לעליה ב' והיה אחראי להבאתם ארצה של יהודים רבים מסוריה ומלבנון. בסעיף 4 של המסמך יהושע רבינוביץ מקבל הודעה מהמוסד לעליה ב' על הגעתו של הנוצרי. ניתן לשער כי הנוצרי הוא שם קוד לאביו של בוחוס (ארכיון תולדות ההגנה 14/14; הייק, 2015).

אימו של בוחוס ויתר אחיו עלו לארץ רק כעבור שנה. המשפחה התגוררה בשכונת אגרובנק, משכונותיה של חולון, בשטח שבין הכפר הערבי יאזור לחולון. האב פתח בית מלאכה לנעליים שהיה ממוקם בפרדס סמוך ואת זוגות הנעליים שייצר הביא למכירה בתל-אביב. כאשר החמיר המצב הביטחוני בארץ הזהירו אותם שכניהם היהודים לעזוב את המקום. משפחת גיו'סיאן מצאה מקלט במנזר הארמני סט. ניקולאוס, ליד הנמל של יפו. הם ישנו במיטות קומתיים והתקיימו ממעט אוכל. ילדי המשפחה למדו בבית הספר הנוצרי "טרה סנטה", ולמזלו של בוחוס היו בבית הספר מורה וכומר שאהבו את משחק הכדורגל. שניהם הקימו קבוצת כדורגל שנקראה "הייגשן". משחקיה התקיימו בדרך כלל בימי ראשון. עד מהרה הפך בוחוס לכוכב הקבוצה. הפרס על ניצחון במשחק היה כוס גוזו על חשבון ההנהלה.

קבוצת הכדורגל הארמנית "הייגשן". הזמן: שנת 1951 או 1952, בוחוס עומד שני מימין. המקור: אוספו הפרטי של בוחוס (אני מודה לו על כך)

בתום המלחמה פתח אבי המשפחה מחדש את בית המלאכה שלו לייצור נעליים. בוחוס הצעיר לא רצה להיות סנדלר כאביו ועבר לעבוד במוסך רפאל כחניך מתלמד שמונה שעות ביום. המוסך שכן ברחוב סלמה בתל-אביב, ורבים מלקוחותיו היו בולגרים. אלה ניסו לשכנע את בוחוס הצעיר שהפליא בשליטתו בכדור, לבוא ולשחק בקבוצה הצעירה של מכבי יפו שנוסדה בשלהי שנת 1949. אך בוחוס חיפש לשחק בקבוצות הבכירות וכאלה היו שתיים אז בתל-אביב: הפועל ומכבי תל-אביב. ניסיונו הראשון להתקבל כשחקן בקבוצת הפועל תל-אביב נכשל (שגיא, 1967). גם במכבי תל-אביב לא קיבלו אותו. לבוחוס לא נותרה בררה אלא לפנות ל"מגרש הפחים" של מכבי יפו. את פניו שם קיבל איש נמוך קומה בשם משה "גירי" בית הלוי שנשלח כיועץ מקצועי לקבוצת מכבי יפו על ידי אחותה הגדולה קבוצת מכבי תל-אביב. באותה תקופה הייתה קבוצת מכבי יפו קבוצת בת של מכבי תל-אביב, וזו הבכירה סייעה בידה בשחקנים ובייעוץ מקצועי. בוחוס הגיע ל"מגרש הפחים" כשלהגליו נעלי כדורגל בריטיות ישנות, חתוכות בקצותיהן, משום שהיו קטנות עליו.

ג'רי נתן לבוחוס לבעוט: "בעט בימין בעט בשמאל באותה מידה ובאותה עוצמה. מה שמד? שאל ג'רי את השחקן הצעיר. "בוחוס ג'וג'וסיאן", השיב לו הלה. "מסובך מדי", הרהר ג'רי בקול רם, "נקרא לך יענק'לה", וכך היה. באותו שבוע ציפה לקבוצה הצעירה של מכבי יפו משחק בזיכרון יעקב מול קבוצת מכבי שם. היה זה משחקו הראשון של בוחוס במדיה של מכבי יפו. משחקו הראשון בליגה הלאומית היה ב-3 בדצמבר 1955 ומשחקו האחרון ב-9 באפריל 1966. לבוחוס היו 184 הופעות, כולן במדי מכבי יפו.³ לימים כתב ג'רי בית הלוי כך: "בשניים מן המשחקים החשובים ביותר של יפו הייתה מעורבת קבוצת הכוח. הראשון, משחק קובע לעלייה לליגה הראשונה. משחק ששחט כל קלוריה מגופות השחקנים. מכבי יפו ניצחו 4:5. גם המשחק האחר בין יפו להכוח, שהיה מחד גיסא משחק מבחן להישארות בליגה הראשונה (עבור יפו), ומאידך גיסא משחק הזדמנות של הכוח לעלות ליגה, הסתיים ב-0:1 של בוחוס ג'וג'וסיאן, "התותח הארמני של היפואים" (לרר ופורת, 1992).

משחקי ליגה וגביע בולטים

בין מאות המשחקים ששיחק בוחוס במדי מכבי יפו הוא זוכר עד היום כמה שנחרתו בזיכרונו: הראשון הקרב על אליפות ליגה ב'. במהלך העונה ניהלה מכבי יפו קרב עיקש על האליפות ועל הזכות להשתתף במשחקי המבחן מול יריבתה לצמרת קבוצת הכוח תל-אביב. גורל האליפות הוכרע למעשה במשחק בין שתי הקבוצות האלה, שהתקיים ב-24 בספטמבר 1955, מחזור אחד לפני סיום העונה. למשחק זה הגיעה מכבי יפו כשהיא ממוקמת במקום השני בטבלת ליגה ב' מחוז דרום, כשלזכותה 32 נקודות. קבוצת הכוח ניצבה במקום הראשון כשלזכותה 33 נקודות. בסיומו של משחק מרתק הצליחה מכבי יפו לגבור על יריבתה המושבעת בתוצאה 4:5. "ביתרון של שער לאחר משחק רב תהפוכות גברה כאן אתמול מכבי יפו על יריבתה המושבעת הכוח תל-אביב בתוצאה 4:5. עד הדקה ה-80 הולכה מכבי יפו בתוצאה 1:5, אך חלוצי הכוח הצליחו להחדיר את הכדור 3 פעמים לשער מכבי ולהעמיד את התוצאה הסופית על 4:5 ("משחקי ליגה ב'", 1955; "מכבי יפו-הכח 4:5 לאחר 1:5", 1955). קהל הצופים במשחק מנה כארבעת אלפים איש. מאות ילדים כולם אוהדי מכבי יפו נשלחו על ידי הוריהם כבר בשעות הבוקר המוקדמות לתפוס מקומות ליד הגדרות. עשרות שוטרים אבטחו את המשחק, כמו כן נכחו בו עוד משקיפים שנשלחו מטעם ההתאחדות לכדורגל ועיתונאים רבים (גבאי, 1955). בוחוס לא הבקיע במשחק זה משום שתפקד בו כמגן ימני, אבל הוא לא ישכח את ההתרגשות הגדולה, השמחה והאושר בקרב בני העדה הבולגרית והיפואים ביפו בעקבות הניצחון.

³ אני מודה מקרב לב למר ירון משעל על הנתונים הללו. נתונים אלה אינם כוללים את הופעותיו של בוחוס במדי מכבי יפו במשחקי הגביע ובליגה ב'.

מכבי יפו הקבוצה שהעפילה לליגה א' (לאומית), 1955.

עומדים מימין: יצקו בן-בסט (יו"ר), בוחוס ג'וגיוסיאן, שבתאי ישראל, ברוך כהן, רובי גל, חיים לוינסון, משה אלמוזלינו, ג'רי בית-הלוי המאמן שנשלח על ידי מכבי תל-אביב לסייע בעלייתה של מכבי יפו לליגה הלאומית. כורעים מימין: לבק, משה מירנדה, יעקב ברזיק, ישראל, אביגדור פרסיאדו המקור: שבתאי בן בסט, בנו של יצקו (אני מודה לו על כך).

משחק נוסף שבוחוס זוכר היטב הוא משחק גמר גביע המדינה ה-19 בכדורגל לשנת 1957 שהתקיים ב-6 ביולי 1957 בחיפה, לנגד עיניהם של עשרת אלפים צופים נלהבים שהגיעו מפתח-תקווה ומיפו. הפועל פתח-תקווה עלה ליתרון ראשון בדקה ה-40 משער מרגליו של זכריה רצבי. בדקה ה-57 השווה ג'וגיוסיאן מיפו את התוצאה וגרם להתפרצות של שמחה אדירה בקרב אוהדי יפו. שוויון זה החזיק מעמד שתי דקות בלבד, בדקה ה-59 כבש נחום סטלמך בנגיחה את שער היתרון ל"הפועל" פתח-תקווה. תוצאה זו נשמרה עד לסיום והעניקה את גביע המדינה בפעם הראשונה בתולדותיה לקבוצת "הפועל". חרף הפסדה זכתה קבוצת מכבי יפו למחמאות בעיתונות הספורט של אותה תקופה: "הגביע לפתח-תקווה המחמאות ליפו..." "לקבוצת מכבי יפו מגיעות כל המחמאות על עצם לחימתה במשחק הגמר שהייתה מעוררת כבוד בהגינותה" ("שתי הדקות שהרעידו את הכרמל", 1957).

עוד שני משחקים נחרתו בזיכרוננו של בוחוס. שניהם נערכו במהלך עונת 1961/1962 במשחקים בין שתי הטוענות לכתר האליפות מכבי יפו והפועל פתח-תקווה. שתי הקבוצות התמודדו ביניהן בשבת ה-13 בינואר 1962 על מגרשה של קבוצת "הפועל". במשחק שהיה רצוף תקריות ניצחה קבוצת מכבי יפו בתוצאה 2:1. פתח-תקווה הוליכה 1:0 אולם בוחוס השווה ל-1:1. במחצית השנייה הורחק בועז קופמן מפתח-תקווה והקהל החל להשליך חפצים למגרש. המשחק נמשך, ולאחר פגיעה של שוער "הפועל" ויסוקר באשכנזי מיפו הורחק אף הוא ובוחוס כבש את שער הניצחון בבעיטת עונשין מ-11 מטר. דקה לאחר מכן החטיא סטלמך בעיטת עונשין מ-11 מטר שנפסקה לזכות הפועל פתח-תקווה. בסיום המשחק צרו מאות מאוהדי פתח-תקווה על חדרי ההלבשה של השופטים שחולצו משם רק לאחר שעות על ידי כוחות משטרה מתוגברים (קופמן, 1962).

גורל האליפות הוכרע למעשה במחזור הלפני אחרון שהתקיים ב-21 באפריל 1962. שתי הטוענות לכתר, מכבי יפו והפועל פתח-תקווה, נפגשו לקרב המכריע ביניהן על מגרשה של מכבי יפו לעיני חמשת אלפים צופים (פורת, 1962). המחצית הראשונה הסתיימה בתוצאה 0:0. במחצית השנייה הבקיע בועז קופמן, שחקנה של פתח-תקווה, שער לזכות קבוצתו בדקה ה-75 והותיר את אוהדי יפו באלם ובהלם. בדקה ה-88 החטיא בוחוס בעיטת עונשין מ-11 מטר לאחר פגיעה בו. הייתה זו בעיטת 11 המטר היחידה שבוחוס החטיא אי פעם (פורת, 1962). "באותה דקה 89 שקט, דממה. בוחוס ניגש לבצע את גזר דינו של השופט. מנגד ניצב לו חיוור אך בטוח שוער הפועל יעקב ויסוקר. קרב עיניים למשך מספר שניות, ויסוקר מעיף מבט על רגלו של התותח היפואי, זה אץ במהירות בועט שטוח... והחוצה! בוחוס מלך השערים של הקבוצה לופת את ראשו, כך זה נגמר" (פורת, 1962). באותה עונה זכה הפועל פתח-תקווה באליפות המדינה ומכבי יפו בסגנות.

עוד משחק שנחרת היטב בזיכרוננו של בוחוס נערך ב-7 בדצמבר 1963 במגרש "המכתש" בגבעתיים. קבוצת הפועל רמת-גן שזכתה באותה עונה באליפות המדינה, הייתה במקום השני בטבלת הליגה הלאומית ואירחה את קבוצת מכבי יפו שהייתה ממוקמת באותה שבת במקום השישי בטבלת הליגה הלאומית. המשחק שהתפתח בין שתי הקבוצות קיבל את הציון מצוין והיה אחד המשחקים הטובים ביותר שנראו אי פעם ב"מכתש" (קינן, 1963). מכבי יפו ניצח את הפועל רמת-גן בתוצאה 3:1. שניים משלושת השערים הובקעו מרגליו של בוחוס שהיה מעורב גם בשער השלישי שכבש ישראל אשכנזי. אגון פולאק כתב על משחקו של בוחוס כך: "ג'וג'וסיאן כחלוץ מרכזי שיחק כמו בתקופת הזוהר שלו. שני השערים שלו ובפרט הראשון הובקעו בצורה נהדרת. נפלאה הייתה מכת העונשין שלו מ-30 מטר שהובילה לשער השלישי" (פולאק, 1963).

משחקים בינלאומיים במסגרות שונות

נבחרת ישראל הצעירה

בחודש ספטמבר שנת 1957 התקיימה במדינת ישראל המכבייה החמישית. נבחרת ישראל שייצגה את המדינה בתחרויות הכדורגל של המכבייה, הופיעה תחת השם: "ישראל הצעירה". בתחרויות הכדורגל השתתפו גם נבחרותיהן של מכבי אנגליה ומכבי צרפת. כל נבחרת הייתה צריכה להתמודד פעמיים מול יריבותיה. משחקה הראשון של הנבחרת התקיים ב-17 בספטמבר מול נבחרתה של מכבי אנגליה. המשחק הסתיים בתוצאה 0:8 לזכותה של נבחרת ישראל, ובוחוס הבקיע בו את השער החמישי ("הצרפתיים חטפו שוב עשיריה מישראל, ג'וג'וסיאן הבקיע את מחצית השערים", 1957). במשחקה השלישי התמודדה נבחרתה הצעירה של ישראל מול נבחרתה של צרפת. המשחק התקיים במגרשה של מכבי יפו, "מגרש הפחים", לעיני אלפיים צופים נלהבים, רובם אוהדי מכבי יפו שבאו לעודד באופן מיוחד שני שחקנים יפואים שהופיעו בשורות הנבחרת הצעירה: בוחוס ושמואל "צוצקו" לוי. לעיני הקהל הביתי הבקיע בוחוס חמישה שערים במשחק שהסתיים בניצחונה של הנבחרת הצעירה 0:10 ("הצרפתיים חטפו שוב עשיריה מישראל, ג'וג'וסיאן הבקיע את מחצית השערים", 1957). במשחקה הרביעי והאחרון התמודדה הנבחרת הצעירה מול נבחרתה של אנגליה. המשחק הסתיים בתיקו 3:3. כל שלושת השערים של

הנבחרת הצעירה הובקעו על ידי בוחוס ססיים את טורניר המכבייה כמלך השערים: "האנגלים הובילו 3:0 עד לדקה 55. הישראלים השוו ל-3:3 על ידי ג'וגיוסיאן" ("האנגלים הוליכו 3:0 בדקה ה-55 ישראל השוותה ל-3:3 על ידי ג'וגיוסיאן", 1957).

משחקים בין-ארציים, נבחרת ישראל

ישראל-צרפת. ב-8 באוקטובר 1957 אירחה נבחרת ישראל באצטדיון רמת גן את נבחרת המשנה של צרפת לעיני 20 אלף צופים. נבחרת המשנה של צרפת ניצחה בו את נבחרת ישראל בתוצאה 5:4. בוחוס הבקיע במשחק זה שני שערים בדקה ה-22 ובדקה ה-90. שני השערים הובקעו בבעיטות עונשין, השני ממרחק של 30 מטר ("תשעת השערים שהצילו את המשחק", 1957).

ישראל-וולס. ב-5 בפברואר 1958 אירחה נבחרת וולס את נבחרת ישראל למשחק הגומלין ביניהן במסגרת מוקדמות הגביע העולמי לאחר שב-15 בינואר היא ניצחה אותה בתוצאה 2:0 באצטדיון רמת-גן. תא"ל שמואל סוחר, מרכיב הנבחרת אמר בריאיון לפני המשחק כך: "מבין שחקני הסגל בוחוס ג'וגיוסיאן הוא השחקן המתאים ביותר לתפקיד החלוץ המרכזי בשל אופיו הפורץ ובעיטתו המסיימת הטובה" ("דרושה חולצה מספר 7", 1958). המשחק הסתיים בניצחונה של וולס 2:0. על משחקו של בוחוס נכתב לאחר המשחק כך: "גם החלוץ המרכזי ג'וגיוסיאן עשה עבודה טובה בהרחיקו את מל צ'ארלס ימינה ושמאלה ובפתחו את המרכז לקשרים סטלמך וגולדשטיין, שחסרו מחץ מספיק כדי לנצל את פעילותו ללא כדור" (אשכול, 1958).

ישראל-פולין. ב-21 ביוני 1959 אירחה נבחרת פולין את נבחרת ישראל למשחק ידידות בעיר וורצלב לעיני 70 אלף צופים, רובם יהודים שבאו לראות את נבחרת ישראל. לאכזבתם הרבה הסתיים המשחק בתבוסה של הנבחרת הישראלית 2:7. בוחוס החליף את מנצ'ל בדקה ה-33. נגיחה שלו פגעה בקורת השער הפולני במהלך המשחק ("הגנה חלשה גרמה לתבוסה הגדולה של נבחרת ישראל בפולין 2:7", 1959).

ספסל הנבחרת הישראלית בוורצלב. יושבים משמאל לימין: פוקס, מאנדי, מתורגמנית, בנדורי, חלדי, רצבי, ג'וגיוסיאן (מוסתר בחלקו). המקור: ארכיון ההתאחדות הלאומית לכדורגל (אני מודה למר רוני דרור)

ישראל (תל-אביב)-פולין האולימפית. משחק השני של נבחרת ישראל על אדמת פולין התקיים ב-24 ביוני מול נבחרתה האולימפית של פולין. נבחרת ישראל הופיעה תחת השם נבחרת תל-אביב. בוחוס החליף בדקה ה-62 את גלזר "וכעבור 10 דקות הרעידה בעיטת פצצה שלו את קורת השער הפולני" המשחק הסתיים בתיקו 1:1. "אוי בוחוס שוב בקורה" הייתה הכותרת של עיתון הספורט, חדשות הספורט ("אוי בוחוס שוב בקורה", 1959).

ישראל-יוגוסלביה. ב-14 בדצמבר 1961 אירחה נבחרת ישראל את נבחרת יוגוסלביה באצטדיון רמת-גן לעיני 25 אלף צופים, שהגיעו לאצטדיון במזג אוויר גשום וסגרירי. בוחוס החליף בתחילת המחצית השנייה את אנטוניו בונאזי כחלוץ מרכזי. היוגוסלבים ניצלו את חוסנם הגופני ואת העובדה כי הסתגלו במהירות גדולה יותר לתנאי המגרש הבוציים וניצחו 2:0 (ארזי, 1961).

בחודש נובמבר 1961 נמנה בוחוס עם סגל נבחרת ישראל שהתכונן לשני משחקי חוץ. הראשון משחק הגומלין מול נבחרת איטליה והשני מול נבחרתה הצעירה של אנגליה.

הצלחתו הגדולה של בוחוס כחלוץ חוד ומספר השערים שכבש עומדים בסתירה למספר ההופעות המועט שנרשם לזכותו במשחקי הנבחרת הלאומית. מבין חמש הופעות, בשלוש היה שחקן מחליף ורק בשתיים שיחק בהרכב הפותח. ניתן להסביר את הסתירה הזאת לא ביכולת שנפלה מזו של חלוצים אחרים שהתמודדו מולו על חולצת הנבחרת הלאומית כדוגמת שיע גלזר או רפי לוי, רחביה רוזנבאום. הם לא היו טובים ממנו; בוחוס ניחן בשליטה מוחלטת בשתי רגליו, בהתמצאות ברחבה, במשחק ראש משובח ובבעיטה אדירה. הוא לא חשש לאיים על השער גם מטווחים ארוכים של 40 מטר. מה שהיה בעוכריו של בוחוס הייתה השיטה שלפיה הורכבה הנבחרת הלאומית באותה תקופה. שיטת ה"פיפטי פיפטי". לפי שיטה זו מחצית משחקי הנבחרת הגיעו משורות מכבי ומחציתם משורות הפועל. בשיטה הזו קבוצה שלא נמנתה עם קבוצות היישוב הוותיק וייצגה קבוצת עולים, התקשתה עד מאוד לשלב שחקנים מטעמה בשורות הנבחרת הלאומית.

לאחר הפרישה

משחקו האחרון של בוחוס במדי מכבי יפו נערך ב-15 במאי 1966. הנהלת הקבוצה החליטה לקיים משחק פרדה חגיגי לכבוד שחקנה המסור, שכל הכנסותיו תוקדשנה לו. המשחק התקיים ב-15 באפריל 1967 מול קבוצת בני יהודה. בוחוס עלה לשחק במדי קבוצתו במחצית הראשונה. במחצית התקיים טקס פרדה מרגש שבמהלכו הוא הסיר את חולצת השחקן שלו ומסרה למחליפו כוכב הדור הבא של מכבי יפו, משה אוננה. עוד הוענקו לבוחוס בטקס שני גביעים מתנת מחלקת הנוער שהוא אימן ומתנת האגודה שהוא שירת בנאמנות כל כך הרבה שנים וכבש 89 שערים במדיה רק במשחקי הליגה הלאומית (עמיקם, 2009; "יפו נפרדה מבוחוס", 1967).⁴ בכך הגיעה לסיומה קריירת המשחק של אחד מגדולי שחקניה של מכבי יפו ומדינת ישראל בכל הזמנים.

⁴ אני מודה למר ירון משעל על המידע שמסר לי.

לאחר שפרש סופית ממשחק הכדורגל אימן בוחוס מספר קבוצות. את קריירת האימון שלו הוא החל עוד בהיותו שחקן פעיל במחצית השנייה של שנות ה-60 - הוא אימן את קבוצת הנוער של מכבי יפו, קבוצה ששחקניה השתלבו לאחר מכן בקבוצה הבוגרת. לזכותו של בוחוס ניתן לומר כי הוא זה שגידל וטיפח את משה אוננה, ממשיך דרכו כחלוץ חוד בקבוצה הבוגרת. הוא היה זה שהמליץ לשלב את אוננה עוד בהיותו בן 16 במשחקי הקבוצה הבוגרת של מכבי יפו. גם את הצלחתו של מוני ניניו כשחקן הגנה בנבחרת הנוער ובנבחרת ישראל ניתן לזקוף לזכותו של בוחוס. עד אז שיחק מוני כקשר, ובוחוס שינה את תפקידו לבלם והשאר למעשה היסטוריה. לאחר שפרש ממשחק פעיל אימן בוחוס מספר קבוצות בליגות הנמוכות. בין השאר הוא אימן את קבוצות הפועל כפר שלם, אנטוניו יפו, צעירי יפו, הפועל אזור בעונת 1978/1977 שאותה העלה מליגה ג' לליגה ב', ואת מכבי השקמה-רמת חן. בנוסף שימש בוחוס גם תקופה מסוימת כמנהל הקבוצה הבוגרת של מכבי יפו.

קבוצת הפועל אזור בשנת עלייתה לליגה ב'.

נבחרת ישראל של שנות ה-50, נבחרת כל אזרחיה!

השנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל התאפיינו למעשה בשני תהליכים משמעותיים שעיצבו את עתידה של המדינה לאורך העשורים הבאים: הראשון היה ההתמודדות עם מספר העולים הרב ששילש את אוכלוסייתה של המדינה בעשור הראשון לקיומה. ב-15 במאי 1948 מנתה האוכלוסייה היהודית במדינת ישראל 0.81 מיליון נפש. בשנת 1958 היא מנתה 1.81 מיליון נפש. קצב הגידול השנתי היה 10.2 אחוז לשנה. האוכלוסייה הערבית לעומת זה גדלה בתקופה הזו מ-0.16 מיליון נפש ל-0.22 מיליון נפש (סיקרון, 2004). ההתמודדות עם העלייה המואצת יצרה בעיות פנימיות רבות למדינה הצעירה בתחומים שונים: לעולים החדשים שמצאו את מקומם במדינת ישראל לא הייתה שפה משותפת עם הוותיקים. התרבות, החינוך הכלכלה והחיים הפוליטיים היו זרים לאלה שעלו ארצה. עד מהרה נוצרה "ארץ ישראל השנייה", כלומר אותן קבוצות שהתאפיינו בדימוי סוציאקונומי נמוך, בסביבה עדתית מזרחית ובקרבה למסורת. אלה הרגישו את עצמם נחותים לעומת הוותיקים. פה ושם הם עשו ניסיונות לתקן את המצב בכוח, דוגמת מאורעות ואדי

סאליב או הקמתה של תנועת המחאה "הפנתרים השחורים". ההצלחות היו מקומיות למעשה עד למהפך הפוליטי בשנת 1977.⁵

אחת הדרכים היחידות (ואולי היעילות) לשיפור המצב הייתה בניית מגרשי כדורגל וייסוד קבוצות במקומות מושבם של העולים החדשים. בתחום זה הושם דגש רב על משחק הכדורגל.

למשחק הכדורגל היו מספר יתרונות: הכדורגל הפך לאירוע מאחד שהלך והתפשט בכל רחבי הארץ. הכדורגל מהווה שפה בין-לאומית שניתן לדבר בה גם אם אינך שולט בשפת המקום. העולים לא ידעו לקרוא עיתון, לא ידעו את השפה, לא שרו שירי מולדת, אך ידעו את חוקי הכדורגל. גם מרכזי הספורט היו מעוניינים בהקמת אגודות ספורט בקרב העולים, משום שכל אגודה כזאת הגדילה את כוחם בהתאחדויות לספורט. הכשרת מגרש כדורגל לא דרשה מאמץ רב, ואף ניתן היה לעשות זאת בלא שהאגודה תשקיע כספים רבים. כל מה שנדרש היה חלקת אדמה, לעיתים בקצה היישוב. לא היה צורך באישורים מנהליים מרובים. את חלקת האדמה היו מיישרים, מסמנים את הקווים בסיד, מקימים שני שערים במידות המתאימות ומגרש הכדורגל היה מוכן. כמובן שאין לשכוח את העניין הרב שהמשחק עורר בקרב הצופים; הוא אפשר להם להשתחרר מחי היום-יום ולו לפרק זמן קצר. הוא אפשר להם להתאחד סביב קבוצתם שייצגה עבורם עדה או קבוצה אתנית (בן-פורת, 2016). דוגמה לכך היא הקמתה של קבוצת מכבי יפו בשלהי שנת 1949. "מגרש הפחים" שהיה מגרשה הביתי של האגודה עד שנת 1977 הוקם על שטחו של פרדס דג'אני ביפו. ארגוני הספורט היו מעוניינים בהקמתן של אגודות חדשות גם מסיבות פוליטיות. הם הניחו, במידה רבה של צדק, כי הקמתן של קבוצות ביישובי העולים תנתב קהל אוהדים פוטנציאלי ונוח להשפעה למפלגות שניצבו מאחורי מרכזי הספורט הפועל, מכבי ובית"ר (בן-פורת, 2019).

לעומת אגודות הספורט הייתה הנבחרת הלאומית סוג של "ישות על" (בן-פורת, 2019). הנבחרת הלאומית הייתה הבבואה של המדינה, ומשחקה עוררו התעניינות עצומה בקרב אזרחי המדינה הצעירה. שחקני הנבחרת היו לגיבורי האומה; תמונותיהם התנוססו על עטיפות של גומי לעיסה ובהן מילאו אלבומים כמעט בכל בית שהיו בו ילדים וצעירים. חלקם שירתו גם שירות צבאי ביחידות לוחמות ומי שנפצע היה מקור לדאגה ולהתעניינות בכל רחבי הארץ (פינקלסטיין, 1958), כותרת ראשית על פציעתו של יעקב חודרוב (במשחק מול וולס).

בנבחרת ישראל של שנות ה-50 הופיעו שחקנים שנשאו את שמות המשפחה האלה: פוקס, שניאור, בן דרור, ליטבק, חודרוב, גולדשטיין, גלזר, שוויצר, סטלמך, קרמר ואחרים. המכנה המשותף לכולם היה כפול, הם היו אשכנזים ושיחקו בקבוצות ותיקות. הראשון כאמור שניפץ את "תקרת הזכוכית" הזו היה בוחוס, שחקנה הארמני של מכבי יפו, ששיחק בקבוצה שהקימו עולים חדשים באוקטובר 1949. בוחוס פתח את השער לנבחרת (בסוף שנות ה-50) לשחקנים אחרים שלא נמנו עם קבוצת הוותיקים. הראשון היה אהרן אמר ממכבי חיפה שעלה מצפון אפריקה,

⁵ התהליך השני שעיצב את דמותה של המדינה בעשורים הבאים חשוב פחות לעצם הדיון כאן. כוונתי להתמודדות בשנות ה-50 עם בעיות הביטחון מול מדינות ערב והניסיונות למצוא בעלות ברית בזירה הפוליטית הבין-לאומית.

מישל פורטל מהפועל חיפה, מישל בן דוד גם הוא מהפועל חיפה ושמואל צ'יצקו לוי ממכבי יפו.

סוג נוסף של "ישות על" בשנות ה-50 וגם בשנות ה-60 היה צה"ל שסימל את "היהודי החדש". עובדה זו מצאה את ביטוייה גם בנבחרת הלאומית. מי שהיה מנהל הנבחרת באותה תקופה ומרכיב השחקנים היה איש צבא, תת-אלוף שמואל סוחר (1919-1977). הוא הרכיב את נבחרת ישראל למשחקיה מול נבחרת רוסיה, נבחרת וולס ומשחקי עמי אסיה בטוקיו. בין השאר היה גם אחראי להרכבת נבחרת ישראל בכדורסל (וילנצ'יק, 1977). ניתן אפוא לקבוע, כי לשחקן שלא היה יהודי או שלא נמנה עם הוותיקים, היה קשה עד בלתי אפשרי (כמעט) להיכנס כשחקן הרכב בנבחרת הלאומית. שונה היה הסיפור במקרה של בוחוס ג'ויג'וסיאן. להלן אנסה ליישב את הפרדוקס הזה.

בן המיעוטים הראשון בנבחרת ישראל

זימונו של בוחוס לנבחרת ישראל של שנות ה-50 היווה פריצת דרך וסוג של ניפוץ "תקרת זכוכית" בשני מובנים: הראשון היה זימונו לנבחרת שכל שחקניה היו ותיקים בארץ, רובם אשכנזים. השני היה זימונו לנבחרת של שחקן שאינו נמנה עם אחת הקבוצות הוותיקות שנוסדו והחלו לפעול לפני קום המדינה, אלא של שחקן ששיחק בקבוצה שהוקמה אחרי קום המדינה וייצגה עדה ועיר של עולים. מה הביא לשינוי הקונספציה? לשאלה זו כמה תשובות. האחת, בוחוס היה אחד השחקנים הטובים בארץ בסוף שנות ה-50 ותחילת שנות ה-60 (פיהורילס ואח', 2017). שמואל לוי (צ'יצ'קו), מי ששיחק עם בוחוס 11 שנה ומי שאימן את מכבי יפו שלוש פעמים, אמר עליו כך: "מה שהפך את בוחוס לאחד החלוצים הטובים במדינה הייתה יכולת הבעיטה הנדירה שלו, הוא בעט בשתי הרגליים באותה עוצמה, הוא לא חשש לאיים על השער גם ממרחק של 40 מטר, תמיד חיפש לכבוש, הוא נחשב לשחקן מריח שערים ממדרגה ראשונה, ידע להתמקם ברחבה בצורה כמעט מושלמת. אבל מה שהפך אותו לחלוץ מסוכן באמת הייתה העובדה שמעולם לא ויתר, תמיד ניסה להחזיר את הכדור לרשותו, גם אם זה נלקח ממנו (ריאיון עם צ'יצ'קו לוי, 20 באפריל 2020).

סיבה נוספת לקבלתו של ג'ויג'וסיאן לנבחרת הייתה העובדה כי הוא לא נחשב לבן מיעוטים "אמיתי". לכאלה נחשבו הערבים שחיו בארץ באותה עת (בן-פורת, 2019). הם חיו לפי הנחיות שנאכפו עליהם, תקנות ההגנה (המנדטוריות) לשעת חירום. עד שנת 1966 הן נאכפו בידי הממשל הצבאי ולאחר מכן הן נאכפו בידי המשטרה. ביפו, רמלה ולוד בוטל הממשל הצבאי כבר ב-1 ביולי 1949, משום ששם לא ניתן היה לאוכפו ביעילות. מטרת העל של הממשל הישראלי באותה תקופה הייתה ביסוס המדינה היהודית. במסגרת מטרת "העל" הזאת נכללו מספר עניינים: בין השאר הפיכת מנגנוני "המדינה שבדרך" למנגנונים ממלכתיים של מדינה ריבונית שנולדה במלחמה וקלטת מאות אלפי עולים בתקופה קצרה כל כך. והחשוב מכול, ביסוס צבאה והגנתה של המדינה שמנהיגיה, כמו אזרחיה, חיו בתחושה כי יש להתכונן "לסיבוב שני" מול מדינות ערב.

נוכח הדברים הללו נותרה המדיניות כלפי המיעוט הערבי בשולי העשייה, בתחתית סדר העדיפויות. גם דוד בן-גוריון (בוימל, 2006), פנחס לבון (כפכפי, 1998) ויגאל אלון סברו כי יש לעודד את הגירתם של ערבים מהארץ. אלון אף קיווה ששיעור

הערבים באוכלוסייה יפחת עקב הריבוי הטבעי של היהודים המזרחיים והעליה היהודית (אלון, 1959).

גם תהליך האזרחות פסח לפחות בתחילתו על רובו של הציבור הערבי. הציבור הערבי נתפס גם "כגיס חמישי". עקרון היסוד שלפיו פעלו אז בארץ היה שהערבים הישראלים ללא יוצא מן הכלל משתפים פעולה עם אויבי המדינה ועם מדינות ערב. ומתוקף זה היה הציבור הערבי נתון לפיקוח מתמיד של המשטרה ושל שירות הביטחון (Jiryis, 1976). מטרה נוספת של הממשל הישראלי באותה תקופה הייתה לנסות ולבטל את הפיכתו של המיעוט הערבי לקיבוץ לאומי על ידי שילובו במדינה. המיעוט הארמני לעומת המיעוט הערבי נתפס בעיני השלטון כמיעוט שאינו מאיים ואינו מנסה לחתור תחת יסודות המדינה, הן בשל מספרם המועט של אנשיו, כאלף ארמנים שהתגוררו ביפו ובחיפה, התערו בסביבתם היהודית ויצרו יחסי שכנות טובה (שמעוני, תש"ז); הן בשל העובדה כי בין שני העמים לא הייתה מסורת של שנאה ושפיכות דמים. גם רצונם של הארמנים במדינה עצמאית שלהם לא בא על חשבון שטחה של מדינת ישראל.

לארמנים ולעם ישראל שותפות גורל של שואה ולא של שנאה. בשנות ה-50 רבים מהארמנים שחיו בארץ היו דור ראשון או שני לשואה הארמנית, כפי שהיו אלה שעלו לארץ.

משפחת ג'וג'וסיאן מעולם לא הרגישה שהיא אינה חלק מהנוף הרגיל של יפו. תרמה לכך העובדה כי ביפו ובארץ ידעו על עברה של המשפחה ועל שיתוף הפעולה שלה עם המוסד לעלייה ב'. בדצמבר 1956 פורסמה כתבה בחדשות הספורט על בוחוס ג'וג'וסיאן. כותרת הכתבה הייתה: "דמשק, פלמ"ח, טרה סנטה ו... מכבי יפו" ("דמשק, פלמ"ח, טרה סנטה ו... מכבי יפו", 1956), התחנות העיקריות בחייו של בוחוס. שנה לאחר מכן ניתן היה להוסיף גם את נבחרת ישראל: "התותח הארמני של מכבי יפו" לבש את מדי הכחול לבן ושר את "התקווה" לעיני 20 אלף צופים באצטדיון הלאומי ברמת-גן. בל נשכח שהוא גם הבקיע שני שערים במשחק זה. הקהילה הבולגרית של יפו אימצה את משפחתו של בוחוס בזרועות פתוחות. בשנות ה-60 הוא היה קפטן הקבוצה. הדירה שבה בוחוס מתגורר עד עצם היום הזה ביפו, נקנתה משחקן מכבי יפו לשעבר ומי שאימן אותה גם עונה אחת 1961/1960 זאב בסרגליק בעזרה כספית של האגודה בשנת 1959. בדירה זו גידלה משפחת ג'וג'וסיאן שלושה ילדים, שני בנים ובת. לבוחוס גם תשעה נכדים ושלושה נינים.

סיכום

בשנות ה-50 הורכבה נבחרת ישראל משחקנים שהגיעו מקבוצות ותיקות שנוסדו לפני קום המדינה ושיחקו בליגה הראשונה, אז ליגה א'. רובם אם לא כולם ייצגו גם את מה שנהוג לכנות הסקטור "האשכנזי". בוחוס ג'וג'וסיאן היה הראשון שפרץ את "תקרת הזכוכית" בשני קריטריונים אלה: הוא היה בן מיעוטים ששיחק במשך כל שנות פעילותו בקבוצת מכבי יפו שהוקמה באוקטובר 1949 וייצגה את בני העדה הבולגרית שמרביתם עלו לארץ לאחר קום המדינה. בוחוס נחשב אומנם כבן מיעוטים בהתאם לכל ההגדרות התאורטיות סוציולוגיות וחוקיות, אך בפועל ההתייחסות אליו הייתה כאל מי שנולד בארץ, חי ופעל בה. לכך היו מספר סיבות: עצם העובדה שהוא ומשפחתו הועלו לארץ על ידי לוחמי הפלמ"ח שדרגה את מעמדה

של המשפחה בעיני הסביבה בין השאר משום שלא ניתן היה למצוא כל הבדל בינם לבין אלה שהועלו מאירופה בדרך הים על ידי לוחמי הפלמ"ח והפל"ים, ובדרך היבשה מסוריה ועירק בעיקר על ידי לוחמי הפלמ"ח ואנשי המוסד לעלייה ב'. גם העובדה שאביו של בוחוס היה כנראה שותף לדבר סוד עם אנשי המוסד תרמה לא מעט לקבלתה של משפחת ג'וג'וסיאן על ידי בני הארץ. משפחת ג'וג'וסיאן לא השתייכה למיעוט הערבי. הגורל המשותף לארמנים וליהודים עזר אף הוא. לא עבר של מלחמות ושפיכות דמים, אלא עבר של רצח עם ושואה. נוסף לכך גם את העובדה שבוחוס נחשף להכרת ציבור אוהדי הספורט, המאמנים והעסקנים החל מסוף שנת 1955, השנה שבה עלתה מכבי יפו לליגה הלאומית. בוחוס נחשב ובצדק לאחד מטובי החלוצים בארץ באותה תקופה. בני העדה הבולגרית ביפו קיבלו אותו בזרועות פתוחות, הם העריצו אותו את נאמנותו ואת תרומתו לקבוצה. בוחוס מעולם לא התלבט אם לשיר את ההמנון הלאומי לפני פתיחת משחקים בין-לאומיים, ולכן התקבל בזרועות פתוחות גם על ידי חבריו לנבחרת. גם כיום אין לבוחוס שום התלבטות באשר לנאמנותו למדינת ישראל. נכדיו שירתו, משרתים וישרתו ביחידות צה"ל השונות. אין זאת אומרת כי הוא שכח את מוצאו ואת ההיסטוריה של עמו. אדרבה, עד שנת 2020 היה בוחוס אחראי לעריכת אירועי יום הזיכרון הארמני שחל בחודש אפריל.

מקורות

ראיונות אישיים

שמואל לוי (ציוצ'קו), שחקן ומאמן עבר במכבי יפו, 20 באפריל 2020.

בוחרס ג'וג'וסיאן, עשרות שעות ראיון בתאריכים שונים.

עיתונות

"אוי בוחרס שוב בקורה" (1959, 25 ביוני). *חדשות הספורט*, עמ' 4.

"ארבעה שערים של שלמה לוי במשחק ישראל אנגליה 8:0" (1957, 18 בספטמבר), *חדשות הספורט*, עמ' 1.

ארזי, י' (1961, 15 בדצמבר). "נבחרת יוגוסלביה לא הוציאה את ישראל מהבוחץ וניצחה 2:0". *חדשות הספורט*, עמ' 1.

אשכול, ד' (1958, 9 בפברואר). "אומץ, גבורה ומרץ עשו את המלאכה". *חדשות הספורט*, עמ' 1.

בינדר, י' (1964, 9 במרס). "נעצרו תשעה משחקני בני נצרת, מצב הפצועים קשה". *חדשות הספורט*, עמ' 1.

גבאי, י' (1955, 28 בספטמבר). "הערפל התפזר מעל יפו וגבעת חיים", *חדשות הספורט*, עמ' 3.

"דמשק, פלמ"ח, טרה סנטה ו...מכבי יפו" (1956, 16 בדצמבר), *חדשות הספורט*, עמ' 2.

"דרושה חולצה מספר 7" (1958, 2 בפברואר). *חדשות הספורט*, עמ' 2.

"האנגלים הולילו 3:0 בדקה ה-55 ישראל השוותה ל-3:3 על ידי ג'וג'וסיאן" (1957, 24 בספטמבר). *חדשות הספורט*, עמ' 1.

"הגנה חלשה גרמה לתבוסה הגדולה של נבחרת ישראל בפולין 2:7" (1959, 22 ביוני). *חדשות הספורט*, עמ' 1-2.

"הצרפתים חטפו שוב עשיריה מישראל, ג'וג'וסיאן הבקיע את מחצית השערים" (1957, 23 בספטמבר). *חדשות הספורט*, עמ' 1.

הראובני, ע' (1964, 16 במרס). "אנשי נצרת דנים בפירוק קבוצת הפועל המקומית", *הבוקר*, עמ' 3-4.

- זמיר, נ' (1964, 24 במאי). "משחקי צפון א". *חדשות הספורט*, עמ' 3.
- וילנציק, ש' (1977, 5 ביוני). "שמואל סוחר מת מהתקף לב בעת קבלת דרגת התת-אלוף", *חדשות הספורט*, עמ' 1, 3.
- חיימוביץ, מ' (2018, 15 ביוני). "בוחוס ג'וג'וסיאן, כדורגלן העבר המיתולוגי של מכבי יפו, נקרע בין אהבתו לישראל למחויבותו ההיסטורית לבני עמו הארמנים", *מעריב סוף השבוע*, עמ' 19-23.
- "יפו נפרדה מבוחוס" (1967, 16 באפריל), *חדשות הספורט*, עמ' 4.
- להב, ש' (2020, 1 במאי). "תעודת זהות". *מוסף מעריב*, עמ' 28-30.
- לרר, מ' (1962, 22 באפריל). "דקה 89 בוחוס מחמיץ בעיטת 11 מטר והיידה הפועל פתח-תיקווה לאליפות". *חדשות הספורט*, עמ' 4.
- "מכבי יפו-הכח 5:4 לאחר 1:5" (1955, 25 בספטמבר). *חדשות הספורט*, עמ' 1, 6.
- "משחקי ליגה ב" (1955, 25 בספטמבר). *דבר*, עמ' 3.
- סופר דבר. (1964, 9 במרס). "מתיחות בין שני ישובים כתוצאה מתגרה במשחק כדורגל", *דבר*, עמ' 8.
- פולאק, א' (1963, 9 בדצמבר). "כל מה שהכדורגל הישראלי מסוגל להעניק לקהל הצופים", *חדשות הספורט*, עמ' 2.
- פורת, י' (1962, 22 באפריל). "פ"ת החל להכין חגיגות", *מעריב*, עמ' 11.
- פינקלסטיין, י' (1958, 6 בפברואר). "עיתוני בריטניה: חודרוב שווה מיליון", *מעריב*, *כותרת ראשית*, עמ' 1.
- קופמן, צ' (1962, 14 בינואר). "סנסציה א-לה-יפו באווירה לוחטת", *חדשות הספורט*, עמ' 4.
- קינן, ח' (1963, 8 בדצמבר). "מה לא היה בגבעתיים", *חדשות הספורט*, עמ' 6.
- קליין, ר' (1964, 8 במרס). "במגרש התווכחו ובכביש היכו", *מעריב*, עמ' 13.
- "רוסיה ניצחה את ישראל 2:1 בדו קרב מרתק ודרמטי ברמת-גן" (1956, 1 באוגוסט). *חדשות הספורט*, עמ' 1, 6.
- "ריפעת טורק, השחקן הישראלי המצטיין נגד צרפת פורץ לשער" (1976, 25 ביולי). *דבר*, עמ' 1.

"שתי הדקות שהרעידו את הכרמל" (1957, 7 ביולי). *חדשות הספורט*, עמ' 6.

"תשעת השערים שהצילו את המשחק" (1957, 9 באוקטובר). *חדשות הספורט*, עמ' 1.

מדיה אלקטרונית

להב, ש' וגוזיק, ש' (2020, 6 במאי). עוד לא אבדה, כאן 11.

ארכיונים

ארכיון ההתאחדות הלאומית לכדורגל

ארכיון תולדות ההגנה, תל-אביב

ספרים ומאמרים

אורון, י (1995). *הבגלות של האדישות*. דביר.

אורון, י (2015). 100 שנים לרצח העם הארמני. אריאל, 210-211, 21-32.

אורון, יי (2007). *גינסייד רצח העם הארמני השכחה והכחשה*, יחידה 5 האוניברסיטה הפתוחה, רעננה.

אלון, יי (1959). *מסך של חול*. הוצאת הקיבוץ המאוחד.

בוימל, יי (2006). *מדיניות האפליה כלפי ערבים 1948-1968. עיונים בתקומת ישראל*, 16, 391-414.

בן-פורת א' (תשע"ט). "כל העם עומד מאחוריה": נבחרת כל אזרחיה. *בתנועה*, י"ב(1), 95-117.

בן-פורת, א' (2003). *כדורגל ולאומיות*. רסלינג.

בן-פורת, א' (2016). *מדוע זה ככה? הכדורגל הישראלי אז והיום*. המכללה האקדמית בוינגייט: הוצאת "בתנועה ובדעת".

הייק, ד' (2015). *כפר גלעדי שער העלייה, ההעפלה היבשתית מגבול הצפון 1946-1919*. הוצאת אפי מלצר.

ורפל, פי (1979). *40 הימים של מוסה דאג*. עם עובד. (לראשונה פורסם בשנת 1933)

חיכמת, נ' (1955). *מבחר שירים, טיול ערבית*. תרגום ט' כרמי. הוצאת מרחביה.

- כפכפי, א' (1998). לבון אנטי משיח. עם עובד.
- לרר, מ' ופורת, י' (עורכים). (1992). ג'רי חיי סביב הכדור שחקן, מאמן, יושב ראש. מוטיב - הוצאה לאור ד' כצמן.
- מארש, ד' ופרולונג, פ' (2005). "העור ולא הבגד: אונטולוגיה ואפיסטמולוגיה במדע המדינה, בתוך ד' מארש וג' סטוקר (עורכים), תיאוריות וגישות במדע המדינה (עמ' 29-51). האוניברסיטה הפתוחה.
- מורגנטאו, ה' (2018). סיפורו של השגריר מורגנטאו: דין וחשבון אישי על רצח העם הארמני. הוצאת פרדס. (לראשונה פורסם בשנת 1918)
- נילי, ש' (2008). חוקי המשחק: לאומיות, גלובליזציה וכדורגל, ברצלונה ובילבאו במבט משווה. עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה הפתוחה.
- סיקרן, מ' (2004). דמוגרפיה: אוכלוסיית ישראל – מאפיינים ומגמות. הוצאת כרמל.
- עמיקם, ר' (עורך ראשי) (2009). ספר מלכים.
- פוהורילס, א', עמיקם, ר' ויוסיפוביץ, א' (עורכים) (2017). 100 הגדולים בכדורגל הישראלי. הוצאת הצוק.
- פורמן, ב' (2011). קולטים עליה: האמנם תרמה ההתאגדות לתרבות גופנית הפועל לקליטתם של העולים בשנותיה הראשונות של המדינה? בתנועה, י(1), 110-87.
- שורק, ת' (2002). הכדורגל הפלסטיני בישראל: לאומיות שנעלמה. בתוך ח' קאופמן, ח' חריף (עורכים), תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים (עמ' 433-453). הוצאת מסח.
- שמעוני, י' (תש"ז). ערביי ארץ ישראל. עם עובד.
- Balakian, P. (2003). *The burning tigris*. HarperCollins.
- Bradley, J. M. (1998). *Sport and the Contestation of Cultural and Ethnic Identities in Scottish Society*. In M. Cronin & Mayall, D. (Eds.), *Sporting nationalism* (pp. 127-149). Cass.
- Erickson, J. E. (2005). Bayonets on Mush Dagh Ottoman Counterinsurgency Operations" *Journal of Strategic Studies*, 28(3), 529-548.

- Feagin, R. J. (2011). *Racial and Ethnic Relations* (9nd ed). Pearson.
- Gust, W. (2014). *The Armenian genocide*. Berghahn Books.
- Holland, T. E. (2009). *European Concert un the Eastern Question* U S A.
(פורסם לראשונה בשנת 1885)
- Jiryis, S. (1976). *The Arabs in Israel*. Monthly Review Press.
- Murray, B. (1984). *The old firm: Sectarianism, sport and society in Scotland*. Edinburgh.
- Treaty of Peace Between The Allied and Associated Powers and Turkey Signed at Severs, August, 10th, 1920.*
- Wirth, L. (1945). The problems of minority groups. In R. Linton (Ed.), *The science of men in the world crisis* (pp. 347-373) . Colombia University Press.